MARNIX VAN RIJ

REFLECTIES van een POLITIEKE OPTIMIST

2025 Prometheus Amsterdam

Alle rechten voorbehouden. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

© 2025 Marnix van Rij
Omslagontwerp Suzan Beijer
Omslagbeeld Sandra Uittenbogaart/ANP
Zetwerk ZetSpiegel, Best
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 5607 7

Aan Henri Bontenbal en zijn generatiegenoten
in de landspolitiek

‘De manifestatie van de wind van het denken is geen kennis; het is het vermogen om goed van kwaad, mooi van lelijk te onderscheiden. En dit kan inderdaad rampen voorkomen, in ieder geval voor mezelf, tijdens de zeldzame momenten waarop het erop aankomt.’

Hannah Arendt, laatste zin van het essay ‘Denken en morele overwegingen’ uit de bundel *Verantwoordelijkheid en oordeel*

Inhoud

Woord vooraf 11

1 Het land in politieke crisis, het CDA in existentiële crisis 17
2 Het vertrek van Pieter Omtzigt 35
3 Een broeierige zomer in het CDA 54
4 De geboorte van Rutte IV: een tangverlossing 70
5 De gematigden in de politiek… hebben het moeilijk 88
6 Oorlog in Europa en uit de pandemie 109
7 Het inflatiespook en energiearmoede 128
8 Tussen droom en daad 152
9 De Belastingdienst: 'een weg van lange adem' 170
10 Niet alleen de boer was boos, maar ook de burger die geen boer was 197
11 De coalitie onder spanning 221
12 De onvermijdelijke val van het kabinet 239
13 NSC: toch niet, toch wel 261
14 Nee is ook een antwoord 281

Epiloog 307
Verantwoording 316
Bibliografie 318
Persoonsnamenregister 322

Woord vooraf

Het is even na negen uur op de avond van 22 november 2023. Zojuist is de exitpoll voor de Tweede Kamerverkiezingen op tv bekendgemaakt. Ik arriveer op de verkiezingsbijeenkomst van het CDA in het Nutshuis in het centrum van Den Haag. De teleurstelling is af te lezen op de gezichten van de aanwezige christendemocraten: slechts 5 zetels voor het CDA! Met 5 zetels is het CDA door zijn hoeven gezakt. De eens zo geoliede partij bestaat nog wel, maar de kiezers hebben hun heil elders gezocht.

Er valt een pijnlijke stilte wanneer op de televisieschermen Pieter Omtzigt verschijnt. Hij had op 12 juni 2021 met het CDA gebroken en heeft een knappe entree gemaakt met zijn pas opgerichte partij Nieuw Sociaal Contract (NSC). Onder de nieuwgekozen Tweede Kamerleden van NSC is een aantal bekende gezichten, inmiddels oud-CDA'ers. Het christendemocratisch gedachtegoed spreekt blijkbaar nog steeds een grote groep kiezers aan, maar anderen lijken er vakkundig mee aan de haal gegaan te zijn. Eerder in het jaar verraste de BoerBurgerBeweging (BBB) onder leiding van Caroline van der Plas (ook een oud-lid van het CDA) vriend en vijand. In alle provincies werd zij in maart de grootste. Daarmee verloor het CDA ook een groot deel van

het kernelectoraat, met name bij de boeren, de middenstanders en laag tot middelbaar opgeleiden in de regio's die van oudsher het CDA trouw bleven.

Het is een echte vuurdoop voor de kersverse lijsttrekker, Henri Bontenbal, die na enige tijd in de zaal verschijnt om het campagneteam en de vrijwilligers te bedanken. Uiteraard worden ook de winnaars gefeliciteerd. Hij is duidelijk teleurgesteld. Hij heeft de moed gehad om zich als lijsttrekker kandidaat te stellen en had beter verdiend. Hij heeft het er terecht zichtbaar moeilijk mee om deze bittere pil weg te slikken, maar hij wordt hartstochtelijk toegeklapt, alsof hij zojuist een eclatante overwinning heeft geboekt. Het zijn vooral jongeren die blijk geven van *a fighting spirit*. Het doet mij aan 1994 en de jaren erna denken. Ook toen stond een nieuwe generatie CDA'ers op, onder wie ikzelf, die een nieuwe beweging vormde: Confrontatie met de toekomst. Het verlies wordt hem niet aangerekend en hij heeft nog een hele toekomst voor zich. Een wederopstanding van het CDA onder zijn leiding is bepaald niet kansloos.

Weinigen hebben de grote overwinning van de PVV zien aankomen, zelfs Geert Wilders niet, hoewel het nationaalpopulisme al elders in Europa en daarbuiten electorale successen had laten zien. De vraag dringt zich dan ook op hoe deze verkiezingsuitslag geïnterpreteerd moet worden. En wat deze uitslag betekent voor het CDA en, breder, voor het gematigde midden in de politiek. Die vragen hielden mij ook al vóór 22 november 2023 bezig. Een vervreemdend gevoel bekroop mij.

Maar het is niet de tijd voor vluchtige beschouwingen op een verkiezingsavond. Daarom hak ik definitief de knoop door om een boek te schrijven. Een reflectie op de laatste jaren in de politiek. De reflectie ziet toe op de intensieve periode als interimpartijvoorzitter van het CDA in 2021 en betreft een introspectie op mijn rol als staatssecretaris van Financiën in het vierde kabinet-

Rutte. In de epiloog sluit ik af met een samenvatting van de getrokken lessen.

De verkiezingen in Nederland kunnen niet los worden gezien van een viertal typisch Nederlandse verschijnselen en omstandigheden. De omstandigheden waren achteraf gezien bijna ideaal voor de PVV onder leiding van Geert Wilders om bij de verkiezingen op 22 november 2023 de grootste te worden. Van buitenbeentje tot nieuwe mainstream politicus?

In de eerste plaats heeft Nederland de afgelopen veertig jaar slechts vier premiers gekend, gemiddeld een per tien jaar. Dat geeft een zekere mate van stabiliteit. Toch was dat beeld van de sterke voorzitter ook schijn. De politiek in Nederland wordt immers gekenmerkt door een hoge mate van polarisatie en fragmentatie. Net voor de Tweede Kamerverkiezingen waren er maar liefst 21 fracties of lijsten.

Wilders sprong in het gat dat ontstond toen premier Rutte op 10 juni 2023, voorafgaand aan het debat met de Tweede Kamer over de val van het kabinet, bekendmaakte dat hij niet meer beschikbaar was als lijsttrekker van de VVD bij de volgende Tweede Kamerverkiezingen. Zo ontstond er ruimte voor een alternatief. Vaak gingen de partijen van de premiers er met 'de premierbonus' vandoor, zoals Den Uyl, Lubbers, Kok, Balkenende en Rutte bewezen. Maar er ontstaat altijd een vacuüm nadat de premier niet meer herkiesbaar is. Ook dit keer rekende de VVD zich te snel rijk, net als het CDA in 1994 en de PvdA in 2002. De partij van de vertrekkende premier mag dan wel op machtsconsolidatie uit zijn, maar de kiezer beslist. Dat is op 22 november 2023 opnieuw gebeurd. De PVV werd als winnaar de grootste partij van Nederland en de VVD verloor.

Ten tweede wordt de Nederlandse politiek de laatste jaren gekenmerkt door een aantal grote, complexe, maatschappelijke vraagstukken die om een oplossing vragen. Bijvoorbeeld de ver-

deling van schaarste. Of het nu om grond gaat en hoe de nieuwe verdeling landbouw, economie, volkshuisvesting en natuurbeheer eruit moet zien, of om de herverdeling van inkomen en vermogen. Ten principale raakt dat de vraag hoe ons kleine, dichtbevolkte land de noodzakelijke keuzes moet maken over de ruimtelijke ordening en migratie in het licht van de demografische ontwikkelingen. Daar nauw mee verbonden gaat het dan om het economische verdienmodel van Nederland en in welke regio wij welke economische activiteiten zullen verrichten. Maar ook om hoe de welvaart over de bevolkingsgroepen verdeeld moet worden. Concreet draait het om de vraagstukken van migratie, de klimaattransitie, de stikstofcrisis, landbouw- en natuurbeheer, woningbouw, maar ook om het verdienvermogen van Nederland en de herverdeling van inkomen, winst en vermogen via het belasting-, toeslagen- en socialezekerheidsstelsel.

Ten derde wordt er steeds vaker een beroep gedaan op de onafhankelijke rechter bij geschillen tussen burgers en de overheid of tussen bedrijven en burgers. En vaak neemt de hoogste onafhankelijke rechter (Hoge Raad of Raad van State) vergaande beslissingen. Dat gebeurt met name op beleidsterreinen waar de wetgever het heeft laten afweten of waar regering en parlement onvolkomen wetten hebben gemaakt, maar er is ook een compensatiecultuur ontstaan die sommige politici gretig voeden. De overheid moet al het leed en de schade vergoeden, ook als de burger zelf niet of in onvoldoende mate zijn verantwoordelijkheid heeft genomen. Dat leidt tot verongelijkte burgers die om het minste of geringste hun gelijk bij de rechter willen halen. Enkele voorbeelden van het eerste – de tekortschietende wetgever – zijn de rechtspraak omtrent het klimaat (Urgenda), schijnzelfstandigen, de rechtspraak rondom stikstof, en de rechtspraak inzake de belastingheffing op inkomsten uit vermogen (box 3), en als voorbeelden van de compensatiecultuur kunnen

de massale claims tegen WOZ-beschikkingen worden genoemd. Steeds weer blijkt het onvermogen van de politiek om via goede wetgeving duidelijke keuzes te maken voor langetermijnvraagstukken en de grens aan te geven tussen de verantwoordelijkheid van de overheid en die van de burger.

En ten slotte heeft de pandemie – COVID-19 – diepe sporen nagelaten in de verhouding tussen overheid en burger. Dat laatste zal zeker ook aan de orde komen bij de parlementaire enquête over het COVID-19-beleid. Dat geldt ook voor het beleid van de verschillende kabinetten richting de Groningers en de risico's van de gasboringen. Ook bij de Kinderopvangtoeslagaffaire zijn de wetgever, uitvoerder en de rechter verantwoordelijk voor de draconische gevolgen van onbarmhartig beleid dat 'niet zo bedoeld' was. Het zijn vaak politici die daar geen verantwoording over afleggen of lessen uit trekken. Als gevolg daarvan is het wantrouwen gaan overheersen in plaats van het vertrouwen. De roep om een nieuw sociaal contract is daar een voorbeeld van.

Dit boek begint twee weken na de Tweede Kamerverkiezingen van 17 maart 2021, toen ik als veteraan van stal werd gehaald om interim-partijvoorzitter van het CDA te worden. Het boek eindigt op 27 mei 2024, de dag waarop ik nee zei tegen het verzoek om minister-president te worden van een coalitie van PVV, VVD, NSC en BBB.

Ten slotte eindig ik met een epiloog waarin ik een hoopvol perspectief schets van een nieuwe waardengeoriënteerde politiek en welke rol christendemocraten daarin kunnen spelen. Een politiek gebaseerd op vertrouwen in plaats van wantrouwen. Een politiek die mensen meeneemt en niet van zich vervreemdt. Een politiek die idealen verbindt met de realisatie van concrete doelen op korte én lange termijn. Een politiek die gericht is op internationale samenwerking en conflicten wil voorkomen of

wil oplossen wanneer die zich voordoen. Een politiek waarin politici dienstbaar willen zijn aan de samenleving, en die ook ruimte geeft aan die samenleving om verantwoordelijkheid te nemen. De uitslag van de verkiezingen op 29 oktober laat zien dat veel kiezers hun vertrouwen weer hebben gegeven aan het CDA onder leiding van Henri Bontenbal dat duidelijk voor een dergelijke koers staat. Nu wacht een formatie, ooit door professor Joop van den Berg als volgt gemunt: formeren is faseren en elimineren. Maar, zoals dit boek aan de hand van de formaties in 2021 en 2024 laat zien, kunnen dat heel ingewikkelde processen zijn. Het land verdient weer een solide en daadkrachtig kabinet dat de volle rit uitzit.

Het is mijn eigen verhaal geworden, waarin ik aan de hand van de lotgevallen van het CDA laat zien in welke turbulente en onzekere tijden wij leven. Ik heb met respect voor de hoofdrolspelers van toen beschreven dat politiek bedrijven aan het einde van de dag het maken van keuzes is. Dat gaat soms goed, soms niet. Nu is er een nieuwe generatie van politici aan bod. Henri Bontenbal is daar een lichtend voorbeeld van die visie heeft, nadenkt en hoop biedt. Dat laat hij in zijn boek *Het kan echt anders* zien. Grote waarden staan op het spel: vrede en veiligheid, de toekomst van onze planeet, de bestaanszekerheid van mensen, het functioneren van de rechtsstaat, maar bovenal het aanzien, de geloofwaardigheid en het probleemoplossend vermogen van de nationale politiek.

1

Het land in politieke crisis, het CDA in existentiële crisis

Het is de ochtend van Goede Vrijdag, 2 april 2021. Opstijgen van Franklin D. Roosevelt Airport op Sint-Eustatius is altijd een unieke ervaring. De start- en landingsbaan is 1040 meter lang en op het laagste punt van het eiland gelegen. Als het tweepropellervliegtuigje van de grond komt, werp ik nog één keer een blik uit het raampje. Ik zie het prachtige eiland met op de achtergrond de slapende vulkaan The Quill (ook wel Mount Mazinga genoemd) langzaam onder mij voorbijtrekken, voordat de piloten boven de blauwgroene Caribische Zee, links afbuigend, koers zetten naar Prinses Juliana Airport op Sint Maarten. Dat is een vlucht van niet langer dan twintig minuten. Veel gedachten schieten door mijn hoofd. Vol overgave was ik hier veertien maanden regeringscommissaris met Courtney, mijn Amerikaanse echtgenote aan mijn zijde die mij met raad en daad terzijde stond. Ik had de opdracht om de democratie op het eiland te herstellen. Zelden of nooit grijpt het parlement op voorstel van de regering in het lokale bestuur in. Dat gebeurde wel op 6 februari 2018, toen in één dag door beide Kamers de Tijdelijke Wet Taakverwaarlozing Sint-Eustatius werd aangenomen. Als senator kan ik mij de winteravond nog goed herinneren waarop staatssecreta-

ris Knops dit wetsvoorstel in de Eerste Kamer toelichtte. Hij vloog dezelfde avond nog met een regeringsvliegtuig naar Sint-Eustatius om de eilandraad te ontbinden en mijn voorganger en zijn plaatsvervanger te installeren.

Drie weken na mijn komst brak de COVID-19-pandemie uit. Indrukwekkend vond ik de enorme veerkracht van de lokale bevolking om met krachten en machten die groter zijn dan de mens om te gaan. Het maakt niet uit of dat nu een orkaan of een pandemie is. Statianen zijn trotse, merendeels gelovige, eigenwijze en weerbare mensen die heel goed met tegenslagen kunnen omgaan en die weten te handelen. Er is een bijzondere band tussen ons ontstaan door samen die moeilijke fase het hoofd te bieden. Met pijn in het hart, maar in goed vertrouwen durfde ik hier eerder weg te gaan, omdat mijn plaatsvervangster, Alida Francis, een vrouw van het eiland, mijn beoogde opvolgster zou worden. In mijn afscheidsspeech noemde ik haar *the stable factor of continuity* op het eiland. Samen hebben wij de eerste maanden tijdens de COVID-19-pandemie de bevolking iedere avond via de radio op de hoogte gehouden van de laatste ontwikkelingen. Daarnaast heb ik de leden van de eilandsraad een halfjaar voor mijn vertrek, na democratische verkiezingen, geïnstalleerd. Ook met hen heb ik een goede relatie opgebouwd. De democratisch gekozen eilandsraad markeerde de eerste fase op weg naar het herstel van de volledige democratie na de ingreep door de regering op 6 februari 2018. Het besluit om eerder te vertrekken was goed afgestemd met de staatssecretaris Koninkrijksrelaties, Raymond Knops, en zijn directeur-generaal, Henk Brons. Inmiddels is Alida Francis in 2024 tot gezaghebber benoemd en daarmee is Sint-Eustatius, net als Bonaire en Saba, een openbaar lichaam zonder directe interventie van Den Haag.

De reden van mijn abrupte vertrek uit Sint-Eustatius is terug

te voeren op de uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen op 17 maart 2021. Het CDA verloor 4 zetels en werd van de tweede de vierde partij van Nederland. Dat was een enorme teleurstelling, omdat het CDA in de peilingen tot medio februari steeds rond de twintig scoorde. In eerste instantie was dat het Hoekstra-effect. De campagne was chaotisch verlopen. De kersverse lijsttrekker Wopke Hoekstra presteerde niet zoals gehoopt. Of, zoals een vertrouweling van hem mij vijf dagen vóór de verkiezingen toevertrouwde: 'Campagne gaat niet goed, slechte organisatie, geen goede ondersteuning vanuit de fractie, er worden te veel fouten gemaakt, niet in de flow en de lijsttrekker heeft onvoldoende debatervaring.' Hij had zelf aangegeven dat hij fouten zou gaan maken. Ik blijf altijd grote waardering hebben voor politici die de handschoen durven op te pakken om lijsttrekker te worden. Je moet naast een goed, aansprekend verhaal ook het geluk hebben de wind in de zeilen te hebben. Dat de campagne van het CDA niet goed verliep kon haast niet anders. Eerst waren er de campagneteams van Pieter Omtzigt, Mona Keijzer en Hugo de Jonge. Wopke Hoekstra wilde in allerijl zijn eigen campagneteam vormen, deels gebruikmakend van het bestaande campagneteam onder leiding van Raymond Knops. Pieter Omtzigt besloot vooral een eigen campagne te voeren. De PvdA stelde wederom teleur en GroenLinks onder leiding van Klaver leek over de top heen te zijn. De VVD onder leiding van de zeer ervaren debater Mark Rutte consolideerde de leidende positie bij de Tweede Kamerverkiezingen met een heldere boodschap, een goede campagne en een op elkaar ingespeeld team met korte lijnen. D66 was de grote winnaar met 24 zetels onder leiding van Sigrid Kaag, die een goede en verfrissende campagne ('nieuw leiderschap') voerde. Als enige vrouwelijke lijsttrekker gaf zij veel kiezers hoop met een fatsoenlijk en toekomstgericht verhaal. De PVV haalde 17 zetels. Dat was niet zo

verrassend, omdat hun politiek leider, Geert Wilders, zijn vaste aanhang weer had weten te mobiliseren. Hij moest echter wel wederom in Mark Rutte zijn meerdere erkennen, die immers tweemaal zoveel zetels haalde.

De partijvoorzitter van het CDA, Rutger Ploum, is enkele dagen na de uitslag afgetreden. Sinds medio oktober 2020 zocht hij mij met enige regelmaat digitaal of telefonisch op voor advies. Dat was niet zo vreemd, omdat ik als oud-partijvoorzitter (1998-2001) de nodige ervaring had opgedaan met een partij in leiderschapscrisis. Als oud-partijvoorzitter wist ik als geen ander dat die rol buitengewoon ingewikkeld is. Je bent verantwoordelijk voor de procedure die leidt tot de verkiezing van een lijsttrekkerschap, de totstandkoming van een verkiezingsprogramma en het rekruteren en selecteren van kandidaten voor het Nederlandse parlement (Tweede en Eerste Kamer) en het Europese Parlement. Daarnaast moet je de partij zien te mobiliseren voor verkiezingen en de kudde bij elkaar zien te houden. Als het goed gaat met de partij straalt het succes terecht af op de partijleider en lijsttrekker, maar niet op de partijvoorzitter. Gaat het niet goed met de partij, dan is de partijvoorzitter vaak de zondebok. De leden zijn veeleisend en vragen eigenlijk een schaap met vijf poten dat dagelijks 24 uur beschikbaar is. Het is, kortom, een zeer belangrijke en tegelijkertijd ondankbare functie. Rutger Ploum vroeg mij om een eerlijk advies wat te doen bij een fors verlies. Dat kreeg hij: ik vond dat hij zijn verantwoordelijkheid moest nemen. Sec was de uitslag op het eerste gezicht niet eens zo dramatisch, maar wat zich daarvoor allemaal had afgespeeld was dat wel, en in wezen had Pieter Omtzigt 5 zetels voor het CDA binnengehaald. Dan moet je als eerstverantwoordelijke daaruit consequenties trekken. Dat betekent aftreden, en dat deed hij. Wat had er zich in de periode 2019-2021 voorgedaan?

Op 16 mei 2019 maakt Sybrand van Haersma Buma bekend dat hij zou stoppen als fractievoorzitter van het CDA in de Tweede Kamer. Daarmee zou het CDA geen partijleider meer hebben. Hij was vanaf 2012 een redelijk succesvolle oppositieleider geweest. In 2017 won het CDA onder zijn leiding 6 zetels en dat maakte het nipt voor D66 de tweede partij van Nederland, met 19 zetels. Bijna de 21 zetels die het CDA in 2010 behaalde (en daarmee destijds 20 zetels verloor).

De evaluatiecommissie onder mijn leiding gaf het rapport dan ook de bemoedigende titel 'Op de goede weg' mee. Direct in de maanden na het aangekondigde vertrek van Sybrand van Haersma Buma had het Landelijk Bestuur onder leiding van Rutger Ploum klare wijn moeten schenken over wie de nieuwe partijleider van het CDA zou worden. Dat had prima in de zomer van 2019 besloten kunnen worden. Dan was meteen duidelijk geworden bij wie de politieke leiding van het CDA belegd zou zijn en werd daarmee ook duidelijkheid geschapen over de vraag wie de kandidaat-lijsttrekker bij de verkiezingen in 2021 zou worden.

Maar dat gebeurde niet, en dat is achteraf een beoordelingsfout geweest. Binnen politieke partijen is de benoeming of verkiezing van de nieuwe politiek leider bijna altijd een ingewikkeld proces. Het CDA maakte het in 2020 wel heel ingewikkeld.

Na een jaar onduidelijkheid besloot degene met de beste papieren voor het lijsttrekkerschap de handdoek in de ring te gooien. Wopke Hoekstra maakte op 17 juni 2020 tot verrassing van velen bekend dat hij niet beschikbaar was voor het lijsttrekkerschap. Zijn argumentatie was dat hij 'meer een bestuurder dan een politicus' was. Als minister van Financiën had hij een grote naamsbekendheid en veel vertrouwen bij de achterban en onder het electoraat verworven. Sommigen, onder wie ikzelf, za-

gen hem ook als een goede kandidaat om Mark Rutte als premier op te volgen. Maar dan moet je natuurlijk wel eerst het vertrouwen van de kiezers krijgen, en dus lijsttrekker willen worden. En dat wilde hij dus toch niet in juni 2020.

Na de mededeling van Hoekstra besloot het Landelijk Bestuur onder leiding van partijvoorzitter Rutger Ploum om een lijsttrekkersverkiezing te organiseren. Dat was overigens ook weer niet zo vreemd, omdat dit de eerste aanbeveling was van de commissie-Van Rij in het genoemde evaluatierapport. In 2012 had een dergelijke lijsttrekkersverkiezing bij het CDA goed uitgepakt, toen Sybrand van Haersma Buma door de leden als nieuwe lijsttrekker werd gekozen. Zo'n democratisch mandaat geeft dan voldoende legitimatie voor het leiderschap.

Onheilspellend waren natuurlijk de ervaringen bij andere partijen, waaronder in 2006 D66 (Alexander Pechtold versus Lousewies van der Laan), en VVD (Mark Rutte versus Rita Verdonk) en de PvdA in 2016 (Lodewijk Asscher versus Diederik Samsom). Het leidde in alle drie de gevallen tot grote verdeeldheid onder de leden, totaal verziekte verhoudingen in de top en (in eerste instantie) electoraal groot verlies. Het is wel zo dat na deze strijd Mark Rutte en Alexander Pechtold succesvolle politieke leiders van hun partijen werden. Maar dat kon pas nadat hun tegenstrevers en de supporters hun heil elders hadden gevonden en zij zelf een eigen, sterk profiel hadden ontwikkeld. De PvdA is de klap van 2017 nooit meer te boven gekomen.

Bij het CDA verliep het nog dramatischer dan bij de eerdergenoemde partijen. De daartoe aangewezen commissie-De Hoop Scheffer selecteerde uiteindelijk vier kandidaten die om het lijsttrekkerschap zouden gaan strijden: Hugo de Jonge (toen minister), Mona Keijzer (toen staatssecretaris), Pieter Omtzigt en Martijn van Helvert (toen beiden lid van de CDA-Tweede Kamerfractie). Het werden spannende verkiezingen. Na de eerste

ronde bleven Hugo de Jonge en Pieter Omtzigt over. De eerste won nipt in de tweede ronde (50,7 versus 49,3 procent).

Hoewel ver weg op Sint-Eustatius onderhield ik zo nu en dan nog wel contact met deze of gene binnen het CDA. Zo vroeg Pieter Omtzigt mij of ik publiek bekend wilde maken dat ik op hem zou stemmen, nadat ik hem dat had toevertrouwd. Dat deed ik in een LinkedIn-post waar ik mijn keuze als volgt motiveerde: 'Mijn stem heb ik op Pieter Omtzigt uitgebracht. Pieter heeft zich de afgelopen zeventien jaar ontwikkeld als een echte, onafhankelijke parlementariër ("gevreesd en bewonderd") die altijd loyaal is geweest aan zijn fractie en de verschillende coalities,' om uiteindelijk nogal optimistisch als volgt te eindigen: 'Ik acht Pieter net iets beter in staat om meer kiezers aan het CDA te binden dan Hugo de Jonge. Pieter heeft de capaciteiten om daarna een gezaghebbende fractievoorzitter van het CDA te worden. Overigens hoop ik dat alle vier behouden blijven voor de top van het CDA wat de uitslag ook wordt. Trots op een partij waar de leden de lijsttrekker kiezen.'

Hoe anders verliep het. Zeker toen de uitslag in twijfel werd getrokken door Pieter Omtzigt en zijn aanhangers vanwege vermeende onregelmatigheden die ook niet onomstotelijk en overtuigend per omgaande door het Landelijk Bestuur weerlegd konden worden. Het CDA raakte in de top hopeloos verdeeld.

Maar dat was nog maar een deel van het verhaal, omdat uiteindelijk op 10 december 2020 Hugo de Jonge zich terugtrok als lijsttrekker van het CDA. Hij stelde zich ook niet meer verkiesbaar voor de Tweede Kamer. Volgens zijn korte persverklaring wilde hij zich volledig concentreren op zijn rol als minister van VWS tijdens de pandemie. Nederland was immers vanaf 10 maart 2020 voortdurend in crisismanagement, met de ene lockdown na de andere. Drie maanden vóór de Tweede Kamer-

verkiezingen was het een opmerkelijk besluit. De weken voorafgaand aan zijn besluit bleek dat er grote twijfels binnen de partij waren gerezen of Hugo de Jonge wel de juiste lijsttrekker zou zijn.

Op 11 december werd Wopke Hoekstra door het Landelijk Bestuur voorgedragen als kandidaat-lijsttrekker en niet Pieter Omtzigt, die tweede was geworden bij de lijsttrekkersverkiezing en de nummer 2 op de lijst was. Wopke Hoekstra was uitdrukkelijk door het Landelijk Bestuur gevraagd om onder deze moeilijke omstandigheden het estafettestokje over te nemen. Dat is later bekrachtigd door de Verenigingsraad en de leden. Het is statutair niet zo dat Pieter Omtzigt als nummer twee automatisch opschoof en daarmee de lijsttrekker zou worden. De lijsttrekker in het CDA wordt los van de rest van de kandidatenlijst gekozen, dat is een aparte procedure. Wel was het dit keer extra delicaat, omdat er lijsttrekkersverkiezingen waren geweest waar Pieter Omtzigt als tweede eindigde.

Pieter Omtzigt voelde zich, naar latere verklaringen (uitgelekt document Omtzigt voor commissie-Spies, 10 juni 2021, zie hoofdstuk 2) op 11 december 2020 ten onrechte gepasseerd. Dat staat wel haaks op zijn verklaring van diezelfde dag op Twitter waarin hij de kandidatuur van Hoekstra steunt 'om onze partij en ons land door deze buitengewoon lastige periode heen te loodsen'. De afweging van de partijvoorzitter begrijp ik wel, omdat het heel ingewikkeld geworden zou zijn om Omtzigt toch als lijsttrekker voor te dragen. De partij was inmiddels heftig verdeeld geraakt over personen en niet over de inhoud. Dat kwam niet in de laatste plaats door de scherpe reactie van Pieter Omtzigt op de door hem verloren lijsttrekkersverkiezingen. Wopke Hoekstra was een logische keuze, zeker ook gezien de peilingen waaruit grote waardering voor hem als minister van Financiën bleek. De partijvoorzitter had het misschien beter

moeten uitleggen, maar in de hectiek van het moment gaat het dan meestal tamelijk chaotisch toe.

Er waren te veel tegenstellingen in de top van het CDA tussen de hoofdrolspelers: Wopke Hoekstra, Pieter Omtzigt en Hugo de Jonge. Op 15 januari 2021 viel het kabinet-Rutte III over de Kinderopvangtoeslagaffaire. Pieter Omtzigt kwam nog net niet openlijk tegenover de CDA-bewindslieden te staan, maar er was grote onenigheid over de oorzaken en het Catshuisbesluit inzake de toeslagen. Pieter Omtzigt was samen met Renske Leijten (SP) en Farid Azarkan (DENK) de voortrekker geweest in het politiek agenderen van het onrecht dat toeslagenouders was aangedaan. Het leidde tot het rapport 'Ongekend onrecht' van de parlementaire ondervragingscommissie Kinderopvangtoeslag onder leiding van het Kamerlid Chris van Dam (CDA).

Het wantrouwen in het CDA werd verder gevoed. De campagne werd een regelrechte ramp. Zo'n beetje iedereen werkte langs elkaar heen of, erger nog, werkte elkaar tegen. Het ene boek na het andere werd nota bene in campagnetijd gelanceerd. Achteraf werd *Een nieuw sociaal contract* van Pieter Omtzigt het bekendst. Maar ook Ferd Grapperhaus liet zich niet onbetuigd met het boek *De weerloze samenleving*. Beide boeken zijn in essentie goede analyses van betrokken christendemocratische politici die vooral op persoonlijke titel blootleggen wat eraan schort in de Nederlandse samenleving. Maar de timing van de publicatie net vóór de Tweede Kamerverkiezingen getuigde niet van een al te grote sympathie voor het partijbelang.

Het CDA wist in het verleden de gelederen goed te sluiten wanneer de ego's in de politieke leiding te veel gingen botsen. Dat vraagt om kundige politici die de partij in de haarvaten kennen en voldoende gezag bij de achterban hebben, zoals Jan de Koning, minister en oud-partijvoorzitter van de ARP, in 1982, die de sterke nummer twee naast de latere partijleider en pre-

mier Ruud Lubbers werd. Of zoals de vicefractievoorzitter van de CDA-Tweede Kamerfractie, Jan Peter Balkenende, die in 2001 de partij na een korte leiderschapscrisis door zijn lijsttrekkerschap verenigde om vervolgens premier te worden. En dat succesvol deed samen met de toenmalige nummer 2, de fractievoorzitter van de CDA-Tweede Kamerfractie, Maxime Verhagen. Het vraagt ook van andere hoofdrolspelers het vermogen om zich dienstbaar op te stellen aan het lands- en partijbelang. Dat betekent, indien nodig, voor sommigen op tijd retireren, of voor anderen zich schikken naar de nieuwe realiteit.

Zo trok Jan Peter Balkenende op de avond van de verkiezingen in 2010 meteen de consequenties uit de electorale halvering van het CDA en legde hij zijn partijleiderschap per omgaande neer. Andere generaties staan altijd weer op. Sommige politici beginnen echter naarmate zij langer in de macht verkeren stilaan in het idee te geloven dat ze onmisbaar zijn voor het landsbelang. Het landsbelang moet altijd vooropstaan, daarna het partijbelang en ten slotte het persoonlijk belang. Nu is persoonlijke ambitie niet verboden, maar het besef dat je deel uitmaakt van een groter geheel moet leidend zijn, evenals het idee dat jij slechts tijdelijk een rol vervult. Sommigen gaan zich identificeren met de rol. En dan gaat het fout met de persoon in kwestie en moet de partij ingrijpen. In het CDA van 2020 en begin 2021 ging het helaas voornamelijk te veel om de persoonlijke belangen en werd er niet ingegrepen ten behoeve van een keuze voor nieuw leiderschap.

En daarom kreeg ik het verzoek, in nood geboren, van de toenmalige vicepartijvoorzitters, Mariëlle Veerman en Alwyn de Jong, om na te denken over de vraag of ik interim-partijvoorzitter wilde worden. Zij waren op zoek 'naar iemand die de partij goed kent, doortastend is, een verbinder, die politici durft aan te spreken op hun gedrag, een adviserende rol bij de forma-

tie kan spelen, die dit tijdelijk wil doen tot het najaarscongres, de evaluatie van de verkiezingen wil begeleiden en het proces wil begeleiden dat moet leiden tot de verkiezing van een nieuwe partijvoorzitter'. Zij zagen in mij een goede kandidaat om samen met Ank Bijleveld als adviseur (toen demissionair minister) weer rust te brengen bij het CDA.

Daarna volgde per Webex nog een gesprek met het volledige Landelijk Bestuur dat positief verliep. Later bekenden enkele bestuursleden dat zij zich afvroegen wat mij bezielde om, gezeten in een wit poloshirt met een gebruind hoofd en op de achtergrond een rustig draaiende ventilator aan het plafond, op hun verzoek in te gaan om naar het koude Nederland terug te gaan om rust te brengen in een nog killere partij.

Uiteraard voerde ik ook bilaterale gesprekken met invloedrijke CDA'ers om beter inzicht te krijgen in hoe kansrijk mijn missie zou zijn. De belangrijkste gesprekken waren afzonderlijk met Wopke Hoekstra en Pieter Omtzigt. Beide gesprekken had ik goed voorbereid met open vragen. Wopke Hoekstra gaf aan dat hij wel door wilde als partijleider, met als inzet deelname van het CDA aan een nieuw kabinet. Pieter Omtzigt wilde onder geen beding dat het CDA weer aan een kabinet onder leiding van Rutte zou deelnemen. Ik constateerde weinig chemie tussen beiden.

Wopke Hoekstra en ik kenden elkaar sinds 2009, toen hij penningmeester van de Eduardo Frei Stichting was en ik als nieuwe voorzitter was benoemd. Deze stichting onderhield de contacten met geestverwante partijen of bewegingen in de landen van het voormalige Oostblok die inmiddels de overgang naar een democratie hadden doorgemaakt. Daarnaast werkten wij goed samen in de periode 2015-2019, eerst als collegae en vrienden in de Eerste Kamerfractie van het CDA en daarna werden die goede

contacten voortgezet toen Wopke Hoekstra minister van Financiën werd.

Pieter Omtzigt en ik kenden elkaar al sinds een partijbijeenkomst in 2000 in Nijverdal in Overijssel. Als jonge partijvoorzitter sprak ik een volle zaal met gemotiveerde CDA'ers toe. Daar ontmoette ik Pieter en zijn broer Dirk-Jan, toen beiden 26 jaar. Al die jaren daarna hadden wij contact gehouden en werkten goed samen in de periode 2015-2019. Hij als fiscale woordvoerder van de CDA-fractie in de Tweede Kamer en ik in de Eerste Kamer.

Na deze twee gesprekken sloeg bij mij toch de twijfel toe. Als de nummer 1 en de nummer 2 van het CDA zo verschillend denken, hoe zou ik dat dan nog kunnen helen? Omtzigt was in zijn eentje goed voor bijna 5 van de 15 zetels. Het CDA koerste af op het VVD-scenario, met eerst Geert Wilders die de partij verliet en daarna Rita Verdonk. Ik besprak alle pro's en contra's met Courtney en een aantal vertrouwelingen in het CDA. Voor mijzelf maakte ik het volgende lijstje. Als plussen noteerde ik: 'Verbindende rol, meewerken aan eenduidige strategie, een inhoudelijk-adviserende rol bij de formatie, nieuwe energie brengen, werken in Europees Nederland met wellicht verdere kansen.' De minnen omschreef ik als volgt: 'Zou Courtney minder zien, het afbreukrisico, een heel zware klus zonder garantie op succes, creëert onzekerheid, er moet heel veel worden georganiseerd.'

Uiteindelijk hakte ik de knoop door, onder het mom van God zegene de greep. Omwille van het CDA zag ik voldoende mogelijkheden om leiding te geven in deze heel moeilijke fase. Maar ik zag met lede ogen aan wat er allemaal met het CDA gebeurde en kon niet aan de zijlijn blijven staan. Het CDA was een belangrijk stuk van mijn leven. Die partij dreigde ten onder te gaan door mismanagement en onderling geruzie. Dat deed enorm veel pijn. Met een mengeling van bewondering, verwondering,

respect en ongeloof zagen sommige mij welgezinde partijgenoten dat ik bewilligde in de opdracht om interim-partijvoorzitter te worden. Een enkeling bevestigde dat 'het een te groot afbreukrisico was'. Een ander zei bemoedigend: 'Als het jou niet lukt, dan lukt het niemand.'

De formatie kende ondertussen een valse start. De Tweede Kamer had twee verkenners aangesteld. Een van VVD-huize, Annemarie Jorritsma, en een van D66-huize, Kajsa Ollongren. Een fotograaf, Bart Maat, had de pagina met een aantekening van Kajsa Ollongren over Pieter Omtzigt op de gevoelige plaat vastgelegd, toen zij bij het verlaten van het Binnenhof haastig naar haar dienstauto liep: 'functie elders'. Het leidde tot het zogenaamde 1 aprildebat.

De politiek leider van de VVD, demissionair minister-president Mark Rutte, overleefde dat debat ternauwernood en raakte politiek zwaar beschadigd. Hij overleefde een motie van wantrouwen, direct aan het begin van het debat door oppositieleider Wilders ingediend, die door de hele oppositie werd gesteund. Wilders was tijdens het debat, de handelingen nalezend, snoeihard over Rutte: 'Ik citeer uit het verslag van de oud-verkenners: "Je moet wat met Omtzigt: minister maken". Getekend Mark Rutte. Hij was het dus. Een week lang heeft hij geprobeerd het in de doofpot te stoppen… Dronken van de macht en van de verkiezingsuitslag denkt Rutte het parlement even opzij te kunnen schuiven, de waarheid de beerput in te duwen en Nederland voor te liegen. Maar dit keer, na tien jaar regeren, heeft de waarheid hem ingehaald. Ik zou tegen Rutte willen zeggen: ga lekker zelf op zoek naar een functie elders. Wegwezen!' Ruttes verweer was: 'Ik heb niet gelogen. Ik heb naar eer en geweten de pers te woord gestaan. De verklaring die ik heb, hoe het kan dat het er langs deze lijnen over ging en dat ik mij dat niet herinner, is dat wat daar staat op zichzelf precies is hoe wij erin zitten…

want er is in de campagne wel degelijk gesproken over Omtzigt als minister. Hoekstra en ik hebben het er ook over gehad… Wat er staat in de aantekeningen, is dus precies de opvatting van de VVD, namelijk dat wij daar niet over gaan en dat alles wat het CDA zou wensen na de verkiezingen wat ons betreft mogelijk is, uiteraard pas als je kunt gaan formeren op inhoud. Daarvan heeft Hoekstra – dat zie je ook in het verslag – in mijn richting gezegd: "Als het al ooit gebeurt; ik ga het er niet met je over hebben, want dat wordt heel ingewikkeld."'

Deze weergave van het gesprek door Rutte werd later in het debat een- en andermaal door Hoekstra bevestigd. Verder werd ook duidelijk dat Rutte en de VVD zich grote zorgen maakten over 'de stabiliteit van het CDA'.

Het moet een van de moeilijkste debatten voor Rutte geweest zijn, zo niet zijn moeilijkste. Het debat eindigde in een unaniem aangenomen motie van afkeuring, ingediend door Kaag van D66 en Hoekstra van het CDA. De ervaren rot Herman Tjeenk Willink kreeg, nadat de kruitdampen op het politieke slagveld waren opgetrokken, als informateur de opdracht om 'te bezien of en, zo ja, welke mogelijkheden er zijn voor herstel van vertrouwen'. Rutte beloofde om stevig na te denken hoe hij een bijdrage zou kunnen leveren aan een nieuwe bestuurscultuur.

Het was mijn laatste middag in (letterlijk) de stoel van regeringscommissaris op Sint-Eustatius. Met zicht op de vlaggen van Sint-Eustatius en Nederland en daarachter de Caribische Zee had ik zowel aan Wopke Hoekstra als Pieter Omtzigt afzonderlijk geadviseerd om een motie van afkeuring tegen Rutte in te dienen, terwijl het debat gaande was.

Omtzigt was in tegenstelling tot Hoekstra wel degelijk voor een motie van wantrouwen tegen Rutte.

Een motie van afkeuring is in wezen ook het afwijzen van het handelen, in dit geval van de demissionaire minister-president

en partijleider van de VVD. Dat hoeft geen consequenties te hebben, terwijl bij een motie van wantrouwen het gebruik is dat de betreffende bewindspersoon aftreedt omdat er sprake is van een vertrouwensbreuk. En vertrouwen is er tussen het parlement en kabinet of individuele bewindslieden, tenzij het tegendeel blijkt. Overigens had Mark Rutte verklaard dat hij bij een aangenomen motie van wantrouwen de oppositie ingegaan zou zijn. Dat is dus niet gebeurd.

Uiteraard had Mark Rutte wel zelf de beslissing kunnen nemen dat hij geen kandidaat voor het premierschap meer wilde zijn, net als de toenmalige demissionaire premier Dries van Agt in 1982 na de verkiezingen deed. Dan had een andere VVD'er kunnen opstaan als kandidaat-premier. Ook dat deed hij niet, ook omdat de VVD als één man achter de politiek leider ging staan, die net weer de verkiezingen had gewonnen. Later heeft Rutte toegegeven dat hij te lang doorgegaan is als premier, maar dat was na de val van zijn vierde kabinet op 7 juli 2023. Sigrid Kaag, de politiek leider van D66 die de verkiezingen overtuigend had gewonnen, constateerde in het debat dat 'onze wegen zich scheiden' richting Rutte, maar vond dat het niet democratisch was, net als het CDA, om de partijleider van de grootste partij en demissionaire minister-president naar huis te sturen.

De sporen na dit debat zijn zo diep getrokken dat het voor alle ontwikkelingen in de landspolitiek en in het CDA vergaande consequenties heeft gehad. Pieter Omtzigt die zijn ziekteverlof in Enschede voor de beëdiging als lid van de Tweede Kamer had onderbroken nam niet aan het debat deel en vroeg of de pers hem met rust wilde laten. Wel verklaarde hij voor het debat over de zinsnede 'functie elders': 'Het is een affront voor de Nederlandse kiezer. Ik had verwacht dat binnen 24 uur opgehelderd was wie dit gedaan had. Wij zijn nu zeven dagen verder. Dit heeft iemand opgeschreven. Er is geen spookmachine in

Den Haag.' Hij trok zich voor langere tijd terug in zijn woonplaats Enschede, zwaar oververmoeid en overspannen. Politiek is een loodzwaar metier en hij was niet de eerste politicus die in zijn kladden werd gegrepen door een te intensieve uitoefening van het beroep. Achteraf gezien was dat het begin van de definitieve scheiding tussen het CDA en Pieter Omtzigt.

En zo landde ik, na een lange nachtvlucht, van Sint Maarten via Curaçao op een koud Schiphol, in een land dat in een diepe politieke crisis was terechtgekomen. Het was de ochtend van 3 april, 2021, Stille Zaterdag. Eerst ging ik naar ons appartement in de Rivierenbuurt in Amsterdam. Daarna reed ik met de huurauto naar het Carlton President Hotel op de grens van Utrecht en Maarssen. Daar was de Verenigingsraad bijeengekomen, bestaande uit alle voorzitters van de provinciale afdelingen en voorzitters van gelieerde organen, zoals het CDA-Vrouwenberaad plus netwerken, zoals het Ouderennetwerk. Het was weer even wennen, in zo'n typisch grauw conferentieoord. Partijdirecteur Eppy Boschma en Ank Bijleveld stonden me op te wachten. Met een iets te gebronsd hoofd werd ik na een nachtvlucht met hen op de foto vereeuwigd.

Ank en ik kletsten er lustig op los, want we hadden elkaar lang niet gesproken. Steeds werd ons ietwat nerveus medegedeeld dat het nog even zou duren. Ongetwijfeld werden er binnenskamers weer harde noten gekraakt. Uiteraard had ik me van tevoren goed laten informeren. Ik wist dat er een bijzonder groot draagvlak was voor mijn tijdelijke rol als interim-partijvoorzitter, zeker met mijn generatiegenoot, Ank Bijleveld, aan mijn zijde.

Uiteindelijk werden Ank en ik binnengelaten. Ik mocht mijn zegje doen. Daar had ik in het vliegtuig goed over nagedacht. Ik trok de vergelijking met 1672. Na het 1 aprildebat leek het erop dat 'de regering radeloos is, het volk redeloos en het land red-

deloos'. Ik verwees naar de vier kernbeginselen van het CDA (gerechtigheid, solidariteit, gespreide verantwoordelijkheid en rentmeesterschap) en dat het CDA een waardengeoriënteerde politiek moest voeren. Ik gaf aan dat met het rapport 'Zij aan zij' van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA in 2019 de bouwstenen waren gelegd voor een nieuwe strategie. Maar dat de kiezer niets van te veel boodschappen door verschillende boodschappers moet hebben. Dat duidde op onderlinge verdeeldheid. En ten slotte deelde ik mijn persoonlijke drijfveren. Ik moest de partij helpen waar ik vol overtuiging als drieëntwintigjarige in 1984 rechtstreeks lid van was geworden. De partij waar ik zoveel aan had te danken wilde ik niet in de kou laten staan. Samen met Ank zou ik mijn best doen om rust te brengen en weer bruggen te slaan, omdat we dat aan de leden en de kiezers verplicht waren.

De Verenigingsraad gaf mij drie opdrachten mee: het instellen en begeleiden van een commissie die de Tweede Kamerverkiezingen zou evalueren, het afronden van het proces van de partijvernieuwing (een langslepende kwestie) en het bewaken van het christendemocratische gedachtegoed. Dat laatste vond ik te passief gesteld, dus ik vertaalde dat verder door. Er moest in mijn ogen een eenduidige strategische agenda komen waarbij partij, fracties in de Tweede en Eerste Kamer en het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA (WI) weer naadloos met elkaar zouden gaan samenwerken. Daar had ik al vanaf Sint-Eustatius met Richard van Zwol, de voorzitter van het WI, over gebeld. Dat was immers de succesformule geweest in de periode 1998-2002, toen ik partijvoorzitter van het CDA was. En ten slotte voegde ik er een niet-geformaliseerde opdracht aan toe, in mijn ogen verreweg de moeilijkste. Die noemde ik 'het pendelen tussen Den Haag en Enschede'. Hiermee bedoelde ik een poging Pieter Omtzigt voor het CDA te behouden. Uiteraard be-

dankte ik iedereen en beloofde ik mijn best te gaan doen om het in mij gestelde vertrouwen niet te beschamen.

Na afloop reed ik terug naar Amsterdam en dacht ik dat het maar goed was dat ik een lang paasweekeinde in het vooruitzicht had. Nog even acclimatiseren in het koude Nederland en dan vol aan de bak.

2

Het vertrek van Pieter Omtzigt

Dinsdag 6 april 2021 was mijn eerste officiële werkdag. Het was bijzonder hartverwarmend om de secretaresse van de partijvoorzitter, Sylvia van Eijk, weer op het partijbureau aan het Buitenom in Den Haag te ontmoeten. Zij had meer dan 25 jaar deze vertrouwensrol met verve voor meer dan tien partijvoorzitters vervuld. Inmiddels droeg zij de eigentijdse titel van persoonlijk assistent (PA). Zij kende de vereniging tot in de haarvaten. Zo kende zij persoonlijk veel leden en hun verhalen, van oud-bewindslieden tot vrijwilligers in de verste uithoeken van het land. Voor iedereen had ze tijd, maar ze was resoluut in het afkappen als er onmogelijke dingen van de voorzitter werden verlangd. Ze voelde ook feilloos de stemming in de partij aan, omdat leden haar kenden en vertrouwden. Je zou haar de ogen en oren van de partijvoorzitter kunnen noemen. Als vanouds had zij de agenda en de to-dolijst tot in de puntjes voorbereid. En zo kon ik bij wijze van spreken de draad weer oppakken, bijna twintig jaar na mijn onverwachte vertrek als partijvoorzitter in 2001.

In de acht maanden die volgden zou blijken dat het CDA van 2021 echter in heel veel opzichten niet langer de partij was die ik